

Szabó Á. Töhötöm

**Versengés és együttműködés, piac és közösség:
gazdasági vállalkozás, történelem, etnicitás és helyi kultúra
viszonya egy székelyföldi tejszövetkezet példáján**

Bevezetés: egy avatási ünnepség színtere és szereplői

2012 végén és 2013 elején különböző székelyföldi és erdélyi újságok és honlapok¹ hírül adták, hogy Székelykeresztúron, Hargita megyében felavattak egy tejfeldolgozó gyárat. A felavatásra 2012 decemberében került sor, a megyei tanács elnökének, a magyar állam, a helyi hatóságok, a helyi tanács képviselőinek és más hivatalosságoknak a jelenlétében. Az újonnan kitalált székely zászlóra² erősen emlékeztető szalagot a jelen levő legfontosabb eljárók vágták el, a képet pedig egy székelyruhába öltözött lány tette teljessé. A tejfeldolgozó, noha kétségtelenül rendkívül fontos a kisszámú ipari tevékenységet felmutató térség számára, nem volt annyira jelentős, hatalmas pénzüsszegeket és számtalan új munkahelyet feltételező befektetés, hogy indokolt legyen mindez a ritualizált viselkedés és etnikai szimbolizmus. Felvetődik tehát a kérdés, hogy az érintettek miért használtak fel az etnikai törekvések eszközkészletéből vett elemeket az esemény megszervezéséhez, miért biztosítottak neki viszonylag széles nyilvánosságot, és miért beszéltek a tejfeldolgozóról ennyire ünnepies hangnemben?

Mindennek az a legfőbb oka, hogy a tejfeldolgozó nem egyszerűen egy magán- vagy cégtulajdonban levő befektetés, hanem a térségben a közelmúltban alapított tejszövetkezet részeként indították. A második ok, hogy mind a helyiek, mind az érdekelt felek a szövetkezetet és a tejfeldolgozót az 1948-ig működött szövetkezet és tejüzem utódként látták. A harmadik ok

1 Lásd ezeket a honlapoknak és újságoknak a jegyzékét a hivatkozások végén.

2 A székely zászló feltalálásának és használatának antropológiai elemzését lásd Patakfalvi Czirják Ágnes: Szimbolikus konfliktusok és performatív események a „székely zászló” kapcsán. *Regio*, 23. évf., 2015. 2. sz., 41–76.

a kedvező kontextusban keresendő, amelyben politikai és gazdasági tényezők fonódtak össze: egyrészt a tejfeldolgozó beindítása illeszkedik a Székelyföld politikai autonómiájáért folytatott regionális és etnikai törekvésekbe,³ másrészt ezek a törekvések kiegészülnek különböző gazdasági kezdeményezésekkel, amelyek célja, hogy megteremtsék a helyben termelt és fogyasztott javak, főként élelmiszerek sajátos és autonóm helyi keretét.⁴

Következésképpen az avatásról szóló hír, főként (gazdasági) antropológiai szemszögből, több mint egy jelentéktelen, hamar felejtendő hír. Emellett egy kimerítő antropológiai elemzés feltárhat további szempontokat is, amelyek valamilyen módon befolyásolták a szövetkezet és a tejfeldolgozó megalapítását. A jelen tanulmány a vállalkozás általános keretét adó indítékokat és aspektusokat vizsgálja meg, és antropológiai perspektívákból elemzi ezt az összetett jelenséget, egyrészt a szövetkezetekkel kapcsolatos (főként magyar vonatkozású) szakirodalom, másrészt általában a gazdaságantropológia és a vidéktanulmányok eredményei felhasználásával. Ezekből az aspektusokból vizsgálva a szövetkezetet, miközben egyértelműen választ kínál a globális kapitalista piac kihívásaira – mint ahogy választ kínált a korai 19. századi megjelenésekor –, számos más réteget is magába sűrít, így bizonyos értelemben a globális kihívások által meghatározott rurális és regionális átalakulások tárházának is tekinthető. Elemzésével lehetővé válik annak megértése, hogy hogyan alakult át a vidék a vidékiség új ideológiáinak a kontextusában, amely átalakulás ebben az esetben bizonyos, mélyen gyökerező, a magyar közbeszéd különböző rétegeiben mindinkább használt etnikai elemekkel párosul. A szövetkezet olyan nagy relevanciával bíró jelenség, amelyen keresztül megérthetőek a vidéki emberek azon törekvései, hogy megtalálják helyüket a globális gazdaságban, ugyanakkor sokat elmond az etnikai folyamatokról és az etnikai vállalkozók tevékenységéről a 21. századi Romániában, a közösség, ideológiák fogalmáról, valamint a (képzelt) székely közösséggel és (újra felfedezett) székely vidékkel kapcsolatos különböző koncepciók egymással versengő változatairól.

Terepmunka és etnográfiai adatok

Az utóbbi években az interetnikus kapcsolatokról (a térségben magyarok és magyarul beszélő romák élnek), a hagyományos gazdálkodásról és főként az együttműködés különböző formáival kapcsolatosan végeztem terepmunkát a térségben, ahol a szövetkezet megalakult. A terepmunka során

3 Biró A. Zoltán: A regionális identitás szerveződésének új formái. *Kisebbségkutatás*, 2002. 2. sz., 253–159.

4 Borsos Emőke: A hely színe. *Korunk*, 2013. 9. sz., 104–109.

különös tekintettel voltam a kalákára, a közösségi munkavégzésnek erre a speciális, a magyar nyelvterületen viszonylag jól ismert formájára. Az együttműködésnek ez a hagyományos formája mélyen gyökerezik a helyi gazdasági, társadalmi és kulturális életben. Összefügg a földhasználattal, a munkaerő igénybevételével, a tulajdonjoggal, de a helyi környezeti feltételekkel is. A társadalmi élet szintjén a rokonsági rendszerrel, a szomszédsági kapcsolatokkal, a kölcsönösség helyi hálózatával függ össze, miközben erkölcsi nézeteket is magába sűrít. Ideológiai szempontból a kaláka etnikai/nemzeti kanonizáción ment keresztül, mely során a romániai/erdélyi magyar falvak/vidéki közösségek szimbólumává vált.⁵ Ezért volt számomra természetes, hogy a hagyományos gazdálkodással és együttműködéssel kapcsolatos kutatásaimat kiterjesszem erre a napjainkban alapított szövetkezetre, mivel, akárcsak az együttműködés egyéb formái, ez is gazdaságilag, társadalmilag és kulturálisan beágyazódik a helyi körülményekbe. Ezeknek az új (közösségi) vállalkozásoknak a szereplői akarva-akaratlanul ugyanannak az érvelésnek az elemeit használják fel, mint amelyet fellelhetünk az együttműködésen megszervezett munkavégzésre vonatkozó diskurzusokban is. Az együttműködést elősegítő hagyományokra, az azokat alátámasztó erkölcsi nézetekre és a falusiak együttműködési hajlandóságára hivatkoznak.

Végül három fontos megjegyzést kell tennem. Először is a jelenlegi kutatási eredmények mellett felhasználtam a tanulmány megírásához a korábbi kutatásaim során szerzett tapasztalatokat is. Másodsorban, mivel az új vállalkozásoknak a sajtó viszonylag nagy nyilvánosságot biztosított, jelentős mértékben felhasználtam a sajtóból vett, főként internetes forrásokat a szövetkezet különböző aspektusainak az elemzéséhez. Végül talán a legfontosabb megjegyzés: a szövetkezet és a tejfeldolgozó, a képzelt hosszú történelmük ellenére, viszonylag fiatal létesítmények. 2012-es beindítása óta a tejfeldolgozó átesett már egy válságkezelésen és egyfajta átszervezésen. Bizonyos értelemben a szövetkezet és a tejfeldolgozó is még mindig kialakulóban – a létesítés szakaszában – van. Az első interjúkat 2014 elején készítettem, és ugyanazon év nyarán folytattam a terepkutatást. Következésképpen sem a terepmunkát, sem általában a kutatást nem tekintem lezártnak. Így a jelen tanulmány inkább perspektivákat kínál az etnikai beágyazottságú vidéki

5 Szabó Árpád Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.; Szabó Árpád Töhötöm: What happened to reciprocity? A general inquiry into reciprocal behavior on the example of traditional work parties. *International Political Anthropology*. Vol. 7, 2014, 2. 19–36.

gazdasági gyakorlatok elemzéséhez, semmint végkövetkeztetéseket a mezőgazdasági szövetkezetekről.

Mezőgazdaság és tejtermelés – rövid áttekintés

Hargita megye nyugati részében, ahol a szövetkezetet alapították, java-részt falusi települések találhatók, így a térséget a mezőgazdaság dominanciája jellemzi. A szocializmus korszakától eltekintve a városok nem tudtak valós munkalehetőségeket kínálni a vidéken élő lakosságnak, ezért is tudott fennmaradni a mai napig a kis léptékű gazdálkodás. Miközben a szövetkezet hatáskörébe tartozó, különböző kisebb táji egységek között különbségek is vannak, általában elmondható, hogy dombos vidékeken alakultak, ahol viszonylag gyengébb minőségű a termőföld, a szűk völgyek, a meredek domboldalak és szurdokok, az erdő közelsége pedig megnehezíti a növénytermesztést. Az éghajlati és környezeti feltételek behatárolják a mezőgazdasági tevékenységeket: a gabonatermesztés vagy egyéb növények termesztése (például piacon értékesíthető zöldségek) meglehetősen nehézkes a termőföld gyenge minősége, a bőséges esőzések, a hosszan tartó telek vagy a vadállatok kártevései miatt. Ezért a térség sokkal inkább kedvez az állattenyésztésnek.⁶ További, újra felfedezett értékesíthető terményt képeznek a gyümölcsök,⁷ ugyanis hagyományosan Hargita megye több nyugati falva meglehetősen intenzív gyümölcsstermesztést fejlesztett ki.⁸

A terepmunka során Siménfalvára, egy közepes nagyságú községre és a környező, a tejfeldolgozó gyárhoz viszonylag közel fekvő településekre összpontosítottam. A terepmunka során bejárt falvakban csekélyebb mértékű növény- és gyümölcsstermesztés mellett a helyiek hagyományosan állattartással foglalkoznak, például a tehetősebb családok a kollektivizálás előtt nagyszámú tehenet tartottak, amikor is a szarvasmarha/ökör a gazdagság és a gazdálkodásban való jártasság jelképe volt. A 19. század végi történelmi adatok áttekintéséből is kiderül, hogy a falvakban a kis léptékű gazdaságok voltak a jellemzőek, valamint azt, hogy az állattartásnak kiemelt jelentősége

6 Benedek Márta: Mező- és erdőgazdaság. In Horváth Gyula (szerk). *A Kárpát-medence régiói. Székelyföld*. MTA-RKK - Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003, 172-206.

7 Pakot Mónika (ed.): Fruit flavors and aromas at Udvarhely Seat. Civitas Foundation for Civil Society, 2011. http://archiv.szekelygyumolcs.ro/images/kiadvanyok/recepteskonyv_en.pdf.

8 Kozma Ferenc: A Székelyföld közigazdasági és közmívelődési állapota. Székely Nemzeti Múzeum - Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy-Csíkszereda, 2010 [1879], 205-206.

volt.⁹ Ebből a szempontból sem véletlen, hogy a szövetkezeti mozgalom termékeny talajra talált ezen a vidéken,¹⁰ és hogy az egyik első tejszövetkezetet ebben a térségben alapították.¹¹ Mindez a történelmi háttér fontos a jelenlegi szövetkezet szempontjából, mivel érveket biztosít a szövetkezeti akciók mellett vagy ellen.

A kollektivizálás és a szocialista modernizáció megbolygatták ezeket a hagyományos orientációkat, így a reprivatizációt követően, miközben a helyiek tovább követték a kollektivizálás alatt bevezetett új mintákat, mindinkább nyilvánvalóvá vált, hogy szükség van egy jobb mezőgazdasági stratégiára. A kollektív gazdaságok 1990-es évek elején bekövetkezett összeomlása és az állami szubvenciók fokozatos megvonása után a helyi mezőgazdaságnak megvoltak a maga hullámvölgyei: a kisgazdák lelkesedése hozzávetőlegesen az 1990-es évek közepéig tartott, majd a mezőgazdaság hosszú hanyatlásnak indult, amelyet az ország gazdaságában bekövetkezett nagymértékű változások és a helyi gazdaság átszervezése, demográfiai változások, a termőföldről való lemondás és fokozódó elvándorlás kísért. A tejtermelés viszont jó megoldásnak tűnt azok számára, akik elveszítették a munkahelyüket, vagy a minimálbér alatt volt a jövedelmük: az uniós csatlakozással érvénybe lépett szabályozásokig négy-öt tehén tisztességes megélhetést biztosított egy négytagú család számára.¹² Ebben a kontextusban két alternatíva merült fel: a gyümölcsstermesztés¹³ és az állattartás, mivel a helyiek úgy

9 MKOMS: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1897.; Rubinek Gyula: *Magyarországi gazdaczimtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonország 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával*. Kiadja az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1911.

10 A tanulmány keretében nincs lehetőség részletekbe menően megvizsgálni a kérdést, azonban nem elhanyagolható a protestantizmus szerepe és a protestáns (főként unitárius) lelkészek tevékenysége.

11 Az oktatást és a mezőgazdasági szakismeretek terjesztését is elősegítő első olvasóklubokat szintén ezekben a falvakban alapították. Lásd Dávid Gyula: *Kulturális és szakmai intézmények, egyesületek*. In Bihari Zoltán (főszerk.): *Magyarok a világban. Kárpát-medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, a Magyarország határain kívül élő magyarságról*. CEBA Kiadó, Budapest, 2000, 356–363.; 356.

12 Benedek: i. m. 187.

13 Az egyik faluban a szocialista modernizáció aktorai egy fejlesztési programot hajtottak végre, amely az államosított földeket hatalmas gyümölcsstermesztő farmmá, egész pontosan állami gazdasággá alakította át. A gyümölcsfák azonban nem voltak helyi fajták, a privatizációt követően pedig a helyiek többsége magára hagyta a gyümölcsösöket, amelyeknek a területét ma jórészt legelőként hasznosítják a tulajdonosok vagy a bérlők.

véltek, hogy ez a két ágazat illeszkedik a leginkább a helyi körülményekhez. Emellett a helyiek, főként a helyi értelmiség folyamatosan az együttműködés szükségességét hangoztatták. Azonban világos volt számukra, hogy annak ellenére, hogy sok helyi lakosnak pozitív emlékei vannak a két világháború közötti szövetkezetek sikereiről, a szocializmus tapasztalatai miatt elzárkózhatnak a szövetkezeti szerveződésekbe való bekapcsolódástól.

Azonban a mezőgazdaságban és a mezőgazdasági politikákban bekövetkezett változások a meggyőződéseik újragondolására készítették őket, és az olyan gyakorlati nyomások, mint például a székelykeresztúri tejüzem csődje, ebből kifolyólag egy cégtulajdonban levő tejfeldolgozó dominanciája, amely kihasználta a monopóliumát, valamint az új, kedvező feltételek következtében megszervezték és beindították a szövetkezetet. A megváltozott körülményekhez sorolhatók a következők: az új vidékiség eszméi,¹⁴ az együttműködés eszményének a megerősödése,¹⁵ más sikeres hálózatok pozitív példája, például a gyümölcsstermesztés terén, valamint a helyi hatóságok készsége, hogy támogassák a szövetkezetet.

A szövetkezet és a tejüzem

A jelenlegi szövetkezetet 2011-ben alapították, amikor bezárt a székelykeresztúri tejüzem, és a helyi termelőknek megoldást kellett találniuk, ha el akarták kerülni, hogy egy cégtulajdonban levő tejfeldolgozó monopolizálja a helyi teji piacot. Jelenleg a szövetkezet mintegy 500 tagot számlál hozzávetőlegesen öt-hat térségben és kistérségben. Ezt az esetet az tette sajátossá és egyedivé,¹⁶ hogy a tagok nem csak beléptek a szövetkezetbe, hogy ezáltal jobb piaci pozícióval rendelkezzenek, hanem megvásároltak egyúttal egy valamikori tejfeldolgozót is, amely eredetileg, a két világháború között egy akkoriban nagyon sikeres szövetkezet tulajdonában volt. A tejüzemet 1948-ban államosították, és a megyei tejgyár regionális fiókjaként üze-

14 Ennek az új vidékiségnek néhány eleme: a termelésről a fogyasztásra való áttérés, a helyi kistermelők szerepe, a vidék bekapcsolódása a turizmusba és a hagyományos tájkép megőrzését szorgalmazó törekvésekbe. Lásd Szabó Árpád Töhötöm: Does the Countryside Still Feed the Country? Producing and Reproducing the Rural in Transylvania. In Luís Silva – Elisabete Figueiredo (eds): *Shaping Rural Areas in Europe: Perceptions and Outcomes on the Present and the Future*. GeoJournal Library, Vol. 107, 2013, 165–180.

15 Az együttműködés eszméjét támogatják az erdélyi értelmiségiek. Lásd később a tanulmányban és Szabó: What happened to reciprocity? Id. kiad. 29.

16 Létezik Romániában néhány további példa a tejszövetkezetekre. De ez az egyetlen szövetkezet, amely nemcsak begyűjti a tejet, hogy jobb árat adhasson érte, hanem tejfeldolgozó gyárat is működtet, ahol feldolgozza a tejet és saját termékeket állít elő.

melt. A privatizációkor egy külföldi befektető vette meg, rövid idő után bezárta, és el akarta adni. Ez volt az a pillanat, amikor a helyi hatóságok és a vidékfejlesztésben tevékenykedő helyi szervezetek bekapcsolódtak, és tájékoztatták a helyi vezetőket és lakosokat az egyedi lehetőségről. A helyi lakosok és különböző szervezetek tagjai elindítottak egy kampányt a szövetkezet érdekében a gazdák körében, és végül megalapították az új vállalkozást. A csatlakozni kívánó tagoknak legalább három, egyenként 800 lej értékű részvényt kellett megvásárolniuk, de volt olyan eset is, amikor egyetlen tag 40 részvényt vásárolt. Azonban mindez nem volt elég az épületek megvásárlásához és a vállalkozás elindításához: a Hargita Megyei Tanács volt az egyik anyagi támogató, a másik pedig Magyarország Vidékfejlesztési Minisztériuma, a még mindig hiányzó pénzüsszeget pedig egy kereskedelmi banktól igényelt hitelből fedezték.

A történelem meghódítása, küzdelem a jelenért: a szövetkezetekről szóló narratívák

„A társadalom világa felhalmozott történelem”, mondja Bourdieu,¹⁷ a történelem pedig, mint tudjuk, nem pusztán semleges, egymás utáni múltbeli események tárháza.¹⁸ A történelmet különböző szinten használják és használják ki a nemzetállamtól kezdve a helyi, egymással versengő, különbözőképpen tömörülő elitcsoportok, és minden érdekcsoport megpróbál hasznot húzni különböző múltbeli eseményekből.¹⁹ Ez fokozottan igaz a totalitárius és poszt-totalitárius rendszerekre, azaz érvényes a szocialista és poszt-szocialista Romániára is. Ebben az összefüggésben két jól elhatárolható stratégiát lelhetünk fel a történelem értelmezésében. Az első stratégia a múlt felszámolása ('annihilation of the past')²⁰, amely főként a szocialista rendszerekre jellemző, amelyek el akartak törölni mindent, ami nem illett bele a grandiózus, modernista, futurisztikus projektjeikbe. A második az

17 Bourdieu Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 156–177.

18 Giordano, Christian - Dobrinka Kostova: The social production of mistrust. In Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge, London, 2002, 74–91.; 77.

19 Boia, Lucian: *History and myth in Romanian consciousness*. CEU Press, Budapest, 2001. Magyarul: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005.; Hofer, Tamás: Construction of the 'folk cultural heritage' in Hungary and rival versions of national identity. *Ethnologia Europaea*, Vol. 21, 1991, 145–170.

20 Giordano-Kostova: i. m. 78.

események visszafordíthatósága ('reversibility of events')²¹, ez főként a poszt-szocialista stratégiák jellemzője, amelyek megpróbálták összekötni a jelent a szocializmus előtti időkkel, mintha a szocializmus nem is létezett volna. Bizonyos értelemben a megszakítások és folyamatosságok ezen dinamikája a szövetkezet történelmi alapozásának is egy alapvető alkotóeleme.

Ezeknek a dinamikáknak és az események visszafordíthatóságának az összefüggésrendszerében a jelenlegi szövetkezet úgy lép fel, mint azoknak a 19. századi törekvéseknek a közvetlen vagy közvetett utóda, amelyek célja a parasztok életkörülményeinek a javítása és a piaci jelenléthez szükséges eszközök biztosítása volt. Az európai történelemben a szövetkezeteket általában úgy tekintik, mint az ipari forradalmat követően egyre dominánsabbá váló piacokból eredő hátrányok leküzdésére tett kísérleteket,²² hisz ezek a negatív hatások egyre inkább uralták az élet minden területét, és kezdték maguk alá gyűrni a sérülékeny csoportokat, mint például a munkásokat és parasztokat. A magyar történelemben a szövetkezetek nagyjából a 19. század végén jelentek meg, és hamarosan csoportharcok és a politikai élet különböző szereplői közötti ideológiai csatározások témájává váltak.²³ A küzdelmek ellenére azonban a szövetkezetek egyes formáiból nagyon sikeres, széleskörű társadalmi és kulturális hatású (üzleti) vállalkozások nőttek ki. Ilyen volt például két szövetkezet, amely oly mértékben meghatározta a helyiek tapasztalatait, hogy ezeknek a tapasztalatoknak az emléke még mindig megjelenik a szövetkezettel kapcsolatos vitákban.

A legnagyobb és a legsikeresebb, a Hangya Fogyasztási Szövetkezet, a mai köznyelvben Hangyaként emlegetett társulás a legsikeresebb korszakában több ezer tagot számlált az ország teljes területén,²⁴ és ezen belül az akkor még Magyarországhoz tartozó Erdélyben.²⁵ Az 1920-as trianoni békeszerződést követően a Hangyát átszervezték, de az erdélyi magyarok számára továbbra is sikertörténet maradt,²⁶ így a vizsgált térség lakosai számára is. Érdeemes röviden kitérni arra, hogy a szövetkezeteknek már ezek a

21 Lásd uo.

22 Ploeg, Jan Douwe van der: *The new peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London, 2008, 182.

23 Gyimesi Sándor: *A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak*. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848–1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 616–652.

24 Uo.

25 Hunyadi Attila: A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között. In Csetri Elek – Egyed Ákos – Hunyadi Attila – Somai József (szerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. RMKT, Kolozsvár, 2007, 67–107.

26 Ua.

hagyományos formái etnikai csoportok köré szerveződtek: az erdélyi románok, szászok és magyarok saját, etnikai alapon szerveződött együttműködési hálózatokkal rendelkeztek.²⁷ A Hangya ily módon a szövetkezettel kapcsolatos diskurzusban az egyik pozitív történelmi referencia.

A másik pozitív történelmi referencia a tejszövetkezet, amely a két világháború között működött a falvakban, amikor a romániai magyar szervezetek számtalan módon kíséreltek meg új gazdasági lehetőségeket és megoldásokat kínálni a parasztoknak és általában a vidéki lakosságnak.²⁸ Ebben a térségben ezen megoldások egyikét jelentette a tejszövetkezet, amely egy kis tejbegyűjtő szövetkezetként indult, majd megalapította a tejüzemet, és 1937-ben, illetve 1938-ban elindította Székelykeresztúron a termelést.²⁹ A tejüzem sikertörténet volt, körülbelül 10–15 000 liter tejet dolgozott fel naponta, elérte, hogy a parasztok jobb árat kapjanak a tejért, bekerült a főváros, Bukarest piacaira, emellett vaját exportált különböző külföldi országokba.

Fontos hangsúlyozni, hogy a jelenlegi szövetkezet egyetlen aktív tagja sem tapasztalta meg a két világháború közötti időszakot, de magukat azon elődök leszármazottaiként látják, akik az akkori szövetkezeteknek voltak a tagjai. Itt pedig fontos hangsúlyozni, hogy a mezőgazdaságot és a vidéki életet általában meghatározza az ősök elképzelt jelenléte és a velük szembeni erkölcsi kötelességeknek a rendszere.³⁰ A térség több falujában voltak a Hangyának üzletei, amelyekről a helyiek általában kedvezően nyilatkoznak. A szövetkezetekről alkotott pozitív képet kiegészítik a rövid ideig tartó magyar uralom (50 hónap 1940 és 1944 között) emlékei, amikor is a második bécsi döntést követően Erdély északi részét visszacsatolták Magyarországhoz. Ezen a ponton a gazdasági és nemzeti (etnikai) aspektusok ismét keresztesződnek, mivel a helyiek emlékezetében a mezőgazdaság sikeres modernizációja a magyar adminisztrációhoz kötődik.³¹ Az emberek emlékezik az abban az időszokban beszerelt és épített gépekre és épületekre. Pél-

27 Hunyadi Attila: Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben. Az erdélyi magyar, szász és román szövetkezetek kölcsönhatásai. In Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006, 189–217.

28 Hunyadi: A magyar szövetkezetek Romániában... Id. kiad.

29 Ua.

30 Szabó Árpád Töhötöm: Economic Regimes, Local Worlds and the Changing Meanings of Work in Rural Transylvania. *Südosteuropa*, Vol. 62, 2014, 4. 454–474.; 467.

31 Vö. Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom kapcsolatáról a Székelyföldön*. Pro-Print Könyvkiadó, Csikszereda, 2008, 159–183.

dául akkoriban kezdtek el használni kézi működtetésű szeparátorokat és sílőkat, és sok tenyészállatot is vásároltak: „Édesapám mesélt egy doktorról, B. doktorról.³² Amikor megnyitotta a rendelőjét a faluban, vásárolt pár bikát... Azok olyan szép állatok voltak.” Ezeknek a szövetkezeteknek és modernizációs projekteknek az emléke még mindig kihat, és jó érvet jelentenek azok számára, akik a szövetkezet mai formáiért küzdenek a gyakran elcsúszott vagy kedvezőtlen környezetben.

A megszakítások és folyamatosságok dinamikájához társul ugyanakkor az állandó ingadozás a szövetkezetellenes és szövetkezet melletti magatartás között. A szövetkezetek nemcsak pozitív tapasztalatokat idéznek. Az „események visszafordíthatósága” összeköti a jelent bizonyos, szocializmus előtti eseményekkel, miközben a szocializmus felszámolását kísérli meg. Azonban a negyvenöt évnyi szocialista időszak nem merülhet egyszerűen a feledés homályába. A szövetkezet eszméjét elsősorban nem is annyira az a könnyörtelenség és gonoszság ferdítette el, amelyet az emberek a kollektív gazdaságok megalakításakor éltek meg, amikor a tehetős gazdákat, a kulákokat és a helyi értelmiség egy részét bezárták vagy munkatáborba küldték, hanem a kollektív gazdaságok mindennapi működésében tapasztalt hiányosságok.

A falusiak által a kollektivizálás során átélt szenvedésekről terjedelmes szakirodalom létezik,³³ ezért úgy vélem, nem szükséges sorolni a részleteket, amelyek miatt a kollektív gazdaságok a közelmúlt legrosszabb tapasztalatát jelentik a vidéki lakosság számára. Egy 2014 nyarán végzett kutatás során tapasztalt sajátos eset ezt világosan példázza: egy interetnikai felmérés keretében négy kérdezőbiztoszt irányítottam, akik egy kérdőívvel mentek házról házra. Egy ötvenes éveiben járó ember (aki tehát az 1950-es évek végén született, így nem volt valós tapasztalata a kollektivizálási kampányokról) pár alkalommal elutasította a válaszadást. Később a veje megmagyarázta a viselkedését. Azt mondta: „Amikor szödték össze a kulákokot, ugyanígy kezdődött.” (Azaz adatgyűjtéssel és formanyomtatványok kitöltésével.) De amint korábban említettem, a kollektív gazdaságokkal kapcsolatos tapasztalatok elsősorban nem vagy nem csak az 1950-es évek végi, 1960-as évek eleji szervezési periódushoz kapcsolódnak. A kollektív gazdaságokat nemcsak rosszul szervezték meg, hanem nyilvánvaló hiányosságokkal működtek. Az emberek elsősorban a vezetők kétszínűségét, álságos viselke-

32 Az 1940-1944 között dolgozó állatorvos.

33 Ebben a tekintetben az egyik legújabb munka Kligman, Gail - Verdery, Katherine: *Peasants under siege: the collectivization of Romanian agriculture, 1949-1962*. Princeton University Press, Princeton, 2011.

dését, a mezőgazdasági egységek rossz irányítását hozzák fel, hiszen mindezek a rendszer inherens jellemzői voltak.³⁴ Az „együttműködés” és a „közösség” címszavak alatt a vezetők nyilvánosan a közösség, az emberek és az állam előnyeiről beszéltek, de közben a saját nyereség megszerzése volt a céljuk. Az elit és a közemberek közötti szakadás elkerülhetetlenül tovább mélyítette a meggyőződéseket, amelyek szerint a kollektivizálás gondolatát idegenek hozták be.³⁵ Noha a kollektív gazdaságoknak gyakran voltak helyi követőik vagy akár népszerűsítőik, általában úgy tekintenek rájuk, mint idegenek tevékenységének a következményére. Teljesen egyértelmű, hogy az együttműködés eredetileg pozitív fogalma valami, az együttműködéstől teljesen eltérő képzetté alakult; lényeges, hogy ezek az emlékek bekerülnek az együttműködésről folytatott jelenlegi vitákba. Azok, akik nem akarnak a szövetkezet tagjai lenni, mindig találnak történelmi, kézenfekvő érveket, hogy a szövetkezet ellen harcoljanak.

Az emberek ismét a történelmi mintákat hozzák fel, amikor az értelmiségiek³⁶ tevékenységét szembeállítják a közemberek tevékenységével. Két, bizonyos vonatkozásokban egymásnak ellentmondó minta létezik. A székely közösségek mindig is bizonyos távolságot és bizalmatlanságot mutattak azon vezetőkkel szemben, akiket nem a saját közösségükből valóként ismertek el, vagy akikről úgy látták, hogy eltávolodnak eredeti közösségüktől, amit gyakran a ruházat megváltoztatása fejezett ki. A konfliktus egyes esetekben látsens, más esetekben nyíltan jelen van a jelenlegi szövetkezet életében. Ezek az aggodalmak gyakran a stratégiákat kidolgozók és azon emberek szembeállításában kapnak hangot, akik ténylegesen dolgoznak, és tejet termelnek. Közben több értelmiségi a szövetkezet megalapításán, a márka kialakításán stb. dolgozott, a gazdák nagy többségét inkább a szövetkezet azonnali gazdasági haszna foglalkoztatta, mintsem a teljes közösség jövőbeni előnyei. A szembeállítás mindazonáltal nem mentes az ellentmondásoktól, mivel több olyan értelmiségi van a szövetkezetben, akik ugyanakkor gazdák is, dolgoz-

34 Oláh: i. m. 365–385.

35 Ezt a magatartást úgy lehet felfogni, mint egy alternatív stratégiát a felszámolásra vagy legalább elhatárolódásra: az emberek nem azonosulnak azoknak az éveknél az eseményeivel.

36 Helyi szóhasználatban „pantallós gazdák”, akiknek a tevékenységét időnként bírálják az igazi gazdák, a föld emberei. Az ellentétnek a történelmi kontextusa fontos megint: a hagyományosan nem nadrágot, hanem harisnyát, a hagyományos székely férfiföltözéket viselők és a kivetkőzöttek, illetve a polgári viseletet hordók közötti ellentétek (Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció: tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben: 1848-1914*. Kriterion, Bukarest, 1981, 39-40.) fogalmazódnak újra ezekben a sűrűlódásokban.

nak, és tejet termelnek. A másik történelmi minta az értelmiségieknek a szövetkezetekben betöltött szerepe. A szövetkezetek történelméből ismert, hogy ezek a szervezetek akkor voltak viszonylag sikeresek, amikor értelmiségiek, mint például a helyi papok, tanárok, de akár politikusok mint népszerűsítők vagy animátorok részt vettek bennük.³⁷ A jelenlegi szövetkezet bizonyos értelemben megismétli a történelmi mintát: a szövetkezet a helyi értelmiségiek és tanárok állandó támogatását élvezzi, és volt mezőgazdasági vezetők, lelkészek vállalják fel a szövetkezet és/vagy a tejtermelés népszerűsítését.

Rivális erkölcsi rendszerek, versengő ideológiák és jelentésképzések a szövetkezetben

A szövetkezet nem pusztán gazdasági vállalkozás – mint ahogy a Székelyföld sem csupán egy földrajzi hely. A párhuzam nem pusztán írói képzetársítás: a szövetkezet körüli diskurzusok gyakran alapoznak ugyanazokra a kifejezésekre, amelyek oly gyakoriak a vidéki turizmust népszerűsítő szóhasználatban. Autentikus, lokális, házi, kis léptékű – csak egy pár azon fogalmak közül, amelyeket a tagok, a vezetők és a sajtó használnak, és szükségtelen mondani, hogy ezeket a vidéki turizmusban is gyakran alkalmazzák.³⁸ A szövetkezet nemcsak beágyazódik a helyi kultúrába, de a benne érdekeltek ténylegesen a helyi környezet szerves részeként fogják fel és mutatják be. Ezért, ha meg akarjuk érteni a szövetkezet gazdaságin túli jelentőségét, meg kell értenünk egyúttal annak kulturális és etnikai aspektusait is, amelyek – a fentiekben leírt történelmi tapasztalatokon túl – legalább olyan mértékben alakítják a működését, mint a gazdasági tényezők. Ilyen értelemben a szövetkezetet a különböző, egymással versengő, a helyi érdekelt felek által időnként értékeknek nevezett felfogások küzdőtereként foghatjuk fel. Ezeket a hozzárendelt értékeket a helyi hagyományokból származtatják, és beépítik az új vidékiség törekvéseibe és diskurzusaiba, amelyeket folyamatosan szembeállítanak a piac erkölcsével és értékeivel, valamint a globalizáció ideológiáival.³⁹ A szövetkezet és a helyiek állandó jelleggel olyan különbö-

37 Gyimesi: i. m. 647–648.; Hunyadi: A magyar szövetkezetek Romániában... Id. kiad. 86–88.

38 Szabó Árpád Töhötöm: Where Are the Tourists? Shifting Production, Changing Localities in a Szekler Village. In A. Boscoboinik – H.. Horakova (eds): *From production to consumption. Transformation of rural communities*. Lit Verlag, Münster-Zürich, 2012, 63–78.; Szabó: Does the Countryside Still Feed the Country? Id. kiad.

39 „Egy gazdasági háborúba csöppentünk bele, amit nem lehet másképp megvívni, csak összefogással.” Lásd Katona Zoltán: Nehezen folyik át az egészséges tej a piac

z, de nyilvánvalóan egymást átfedő fogalmak hálójában pozicionálják magukat, mint például közösségi *versus* individualista, együttműködés *versus* versengés, politikai és gazdasági autonómia a magyar *versus* román nemzetépítés kontextusában, lokális *versus* globális, alternatív élelmiszerhálózatok *versus* piaci kereskedelem, közönséges részvényesek *versus* értelmiségiek és vezetők. A következőkben mindezen, bizonyos esetekben egymást átfedő, más esetekben egymással ellentétes fogalmak elemzését nyújtom, és rávilágítok a bennük inherensen jelen levő feszültségekre.

Együttműködés versus versengés és a közösség jelentésének módosulása

Mivel bármilyen típusú, hosszú távú együttműködés feltételez egyfajta közösséget vagy közösségi szellemet, az együttműködéssel kapcsolatos legfontosabb kérdés a közösség megléte vagy hiánya és változó jelentése.⁴⁰ A jelenlegi tejszövetkezet és a közösségiség vonatkozásában három, egymással összefüggő aspektus vetődik fel, következésképpen a közvetett vagy közvetlen történelmi tapasztalatok más perspektívából is újraértelmeződnek: az első az együttműködés hagyományos formáinak a kérdése, a kölcsönös segítségnyújtás különböző munkákban, azaz a kaláka; a második a kaláka kanonizációja magyar nemzeti kontextusokban; a harmadik a falusiak mindennapos tapasztalata a helyi közösségek dezintegrációjáról. Mindez azért fontos, mert a székelyföldi közösségekre általában jellemzőnek tartott közösségi szellem fontos háttérrel képez a szövetkezet episztemológiai keretének kialakításakor. A logikája egyszerű, és tartalmazza a *társadalmi* jelenségek *természetes* adottságokként való kezelését és diszkurzív megjelenítését:⁴¹ ha a közösségiség ezen vonásai *természetes*, mármint a természetből fakadó velejárói a székely közösségeknek, akkor ezek a társadalmi, kulturális vonásokkal szemben sokkal objektívebb adottságoknak tűnnek, és minden, újonnan alapított közösségi vállalkozásnak is magától értetődő módon inherens részei. Ez a sokszor előbukkanó, de annál kevesebb alkalommal

szűrőjén. 2013. május 15. <http://uh.ro/gazdasag/trendek/13581-nehezen-folyik-at-az-egeszseges-tej-a-piac-szurojen>. [Utolsó meglátás: 2015. április 29.]

40 A kérdéstről terjedelmes szakirodalom létezik, mivel a közösség kérdése már a kezdetektől a társadalomtudományok, mint például szociológia és antropológia tárgyát képezte. Összefoglaló jelleggel és egyben kritikai éllel is lásd Tóth 2002-ben, a közösség és a gazdaság kapcsolatáról pedig lásd Taylor 2010-ben megjelent tanulmányát.

41 Vö. Bourdieu, Pierre: Identity and Representation. Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region. In id.: *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge, Mass., 1991, 220–228., 222.; Ulin, Robert C.: Invention and Representation as Cultural Capital: Southwest French Winegrowing History. *American Anthropologist*, Vol. 97, 1995, 3, 519–527., főként az 522–523. oldalak.

definiált közösségi szellem. De a hasonló gazdasági vállalkozások aktorai által (nem) adott értelmezéseken túl sokkal fontosabb, hogy a közösség ebben az értelemben a gazdasági szféra alapja, magva vagy szentsége (*sacra*)⁴².

A kaláka egy egyszerű és világos gazdasági gyakorlatnak tűnik, amely első látásra a helybeliek nagylelkűségéről, erkölcsi magatartásáról és együttműködési hajlandóságáról tanúskodik, így kézenfekvő eszköz, amikor diszkurzív szinten felvetődik a szövetkezet beágyazása a helyi kultúrába. A kaláka gyakorlata mindazonáltal sokkal összetettebb, mivel nem pusztán a falusiak nagylelkűségéről vagy feltételezett jótékonykodásáról szól. Egy másik írásomban hosszasan ismertettem a kaláka gyakorlatát, kiemelve azt is, hogy a kölcsönös segítségnyújtás különböző mezőgazdasági munkákban nem csak a Székelyföldre jellemző, és különböző paraszti és gazdálkodó közösségekből ismert.⁴³ Ilyen értelemben a kaláka nem egyedi jelenség. Inkább a nemzeti kanonizációs folyamatok által megerősített sajátos történelmi és gazdasági körülmények teszik viszonylag egyedivé. Ha röviden össze akarjuk foglalni a működését és az ehhez a gyakorlathoz kapcsolódó fő kérdéseket, ki kell hangsúlyoznunk, hogy általában a székely vagy erdélyi falvakhoz kapcsolják, és mélyen gyökerező történelmi hagyományokra vezetik vissza.

A kaláka azonban inkább a gazdasági és társadalmi körülményekre adott, helyileg értelmezhető racionális válasznak⁴⁴ tekinthető, semmint egyszerűen egy képzelt vagy valós közösségi szellem megnyilvánulásának. Ilyen gazdasági és társadalmi körülményeket feltételezett a hagyományos mezőgazdaság, amely szűkében volt az erőforrásoknak, a feudális típusú mezőgazdaság, amely a közös erőforrások hagyományos kezelését feltételezte, a szoros társadalmi háló és rituális események, amelyekben bővelkedett a falusiak élete. A kaláka tehát a következőképpen működött: ha egy falusi gazdaságban olyan munkát kellett elvégezni, amely több munkaerőt tett szükségessé, mint amennyi a családban rendelkezésre állt, kalákát szerveztek, egyes esetekben felkérve a helybelieket, hogy segítsenek. Más ese-

42 Vö. Gudeman, Stephen: *The anthropology of economy. Community, market, and culture.* Blackwell, Malden, 2001.

43 Lásd Szabó: *Kooperáló közösségek.* Id. kiad.; uő: *Economic Regimes...* Id. kiad.

44 Fontos hangsúlyozni, hogy ez a logika csak akkor érvényes, ha tekintetbe vesszük mindazt a szimbolikus jövedelmet, a presztízst és becsületet, amelyet Bourdieu szimbolikus tőkének nevez, amely meghatározza a helyi gazdasági és társadalmi életet, de kívül esik a gazdaság fősodrán. Külső nézőpontból mindezek a gyakorlatok irracionálisnak tűnhetnek. Lásd Bourdieu, Pierre: *Symbolic Capital*, In id.: *The Logic of Practice.* Stanford University Press, Stanford, 1990, 112–121.

tekben pedig a segítség a korábbi, kölcsönös segítség megszolgáltatásaként tett felajánlás formájában érkezett. A kaláka főként az intenzív mezőgazdasági munkák idején volt jellemző, például az aratást, cséplést, kukoricatörést, kaszálást, szénacsinalást stb. ily módon szervezték meg, de a ház-, csűr- és istállóépítéssel kapcsolatos munkákhoz is szerveztek kalákat.

Noha látszatra nem bonyolult, a kaláka mégis egy nagyon összetett rendszer, már az eredetét tekintve is: nem világos, hogy a gyakorlat a feudális robot megszervezésére épült, vagy inkább a valamikori szabad paraszti közösségek autonóm gazdasági életének volt-e a része. Jóllehet a kalának az általános és átfogó megértéséhez ez egy nagyon fontos szempont, mégis marginális kérdés volna, ha csak azt próbálnánk megérteni, hogy hogyan jöttek létre a közösségre vonatkozó jelentések. Ám a kaláka jelenlegi kanonizációja, úgy tűnik, adottságként kezeli, hogy a gyakorlat a magyar falusi népesség együttműködési hajlandóságáról és a közösség tagjaként való működéséről tanúskodik. Ebből a szempontból mégsem mellékes kérdés, hogy ez a közösségiség letről fakad és szerveződik, vagy pedig egy külső hatalom befolyásának az eredménye. A természetes rend részeként tétélező elképzelésekbe az ilyen kérdések azonban nem férnek bele.

Az erdélyi magyar falvak életének leírásakor a magyar elitek gyakran hangoztatnak a falvakat leegyszerűsítő nézeteket. Közismert, hogy a vidék ideológiai – mind pozitív, mind negatív értelmű – rekonfigurációjának távolba nyúló története van, így nem meglepő, hogy a mai elitek ezeket az egyszerűsítő nézeteket alkalmazzák.⁴⁵ A magyar falvakat gyakran a hagyományok, az igazi magyar kultúra, a természetközelség és mindenekelőtt az együttműködési hajlandóság helyszínéneként láttatják.⁴⁶ Ilyen értelemben a kaláka nemzeti szintű kanonizációs folyamaton ment keresztül,⁴⁷ mivel az elitek a vidéki népesség legfőbb jellemzőjének tartották. 1945-ben újjászervezték a Hangya Szövetkezetet, az új szerveződést pedig Kaláka Szövetkezetnek nevezték el. A román állami televízió magyar adása az 1970-es években elindított egy Kaláka nevű műsort, amelyben a romániai magyarok népi

45 A „paraszt” és a „vidéki” általában fontos szerepet töltött be a nemzetépítésben, és a különböző ideológiai irányzatok követői (főként: konzervatívok versus liberálisok) különbözőképpen értelmezték a rurálist, szembeállítva értékeit a vidék elmaradottságával.

46 Apró részlet, de fontos lehet: az RMDSZ alapítványának a neve *Communitas* Alapítvány. A *communitas*, latin jelentésén kívül a későfeudalizmusban a székely közösségek önszerveződését jelölte.

47 Hajdú Farkas Zoltán: *Székelyek és szászok. A kölcsönös segítség és intézményei a székelyeknél és az erdélyi szászoknál*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001.

kultúráját mutatták be. Nemrégiben pedig a kalákát egy különleges mozgalomban élesztették fel, amelynek a célja kis helyi székelyföldi borvízfürdők (*borvízferedők*) újjáépítése volt: rendszerint néhány helybéli, közember és vezetők együttesen, valamint erdélyi és magyarországi önkéntesek (főként építészhallgatók) több napon keresztül dolgoztak, hogy helyi anyagokat használva a helyi építészeti stílus szerint újjáépítsék a fürdőket. Hargita Megye Tanácsának az elnöke még azt is nyilatkozta, hogy kalákaival egy kis repülőteret is fel lehetne építeni.⁴⁸ Az ideológiai újraértelmezés világossá válik, főként, ha tekintetbe vesszük, hogy a kaláka eredetileg csak kisebb közösségekben működött, az elitek pedig ezekben az esetekben inkább az önkéntességről beszélnek, mintsem valódi, a szó hagyományos értelmében vett segítségmunkáról. Azonban az önkéntesség fogalma nem hordozza azt az ideológiai töltetet, amely nyilvánvalóan jelen van a kaláka fogalmában.⁴⁹

Ilyen értelemben a *sacra* kiterjesztődik a teljes nemzeti/etnikai közösségre, amely behelyettesíthetővé válik az etnikai csoporttal és megfordítva. Így az újonnan alapított szövetkezetnek hasznára válhat a helyiek ideológiailag megkonstruált együttműködési hajlandósága. Mindezek az értelmezések távol állnak a kaláka eredeti jelentésétől. Azonban hasznos eszközök a falvak helyi kultúrájának megközelítésében és képzelt lényegiségük kiemelésében. Ezek a nézetek hozzájárulnak egy pozitív keret kialakításához a szövetkezet esélyeit illetően, és különböző szinteken felhasználhatók a szövetkezet melletti érvelésben, vagy időnként egyszerűen csak ezeknek a diszkurzusoknak a rejtett háttereként működnek.

Azonban ennek az ideális közösségnek a léte, amely megfelelne az erdélyi magyar etnikai csoport – vagy a vezetői – feltételezett elvárásainak, legalábbis kérdéses. A negatív tapasztalatok nem kizárólag csak a kollektivizáláshoz kapcsolódnak. A helyiek szemszögéből valami történt a helyi közösségekkel, összevetve még akár a szocializmus korszakával is, amely befolyásolhatja a szövetkezetek létét is. Az újabb interjúkban a helyiek a lokális

48 Kozán István: Borboly a csicsói reptérről: kalákában is megépíthetnénk. 2015. január 20. <http://kronika.ro/gazdasag/borboly-a-csicsoi-repterről-kalakában-is-megépíthetnénk>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

49 Érdemes kiemelni még egy aspektust: a civil társadalom és önkéntesség jelentése vagy nem volt ismert, vagy nem volt hagyományosan elfogadott Romániában, vagy a társadalom szocialista megtervezése ferdítette azt el. A szocializmus alatt az önkéntes munka (amelyet *muncă patriotică* – hazafias munka – nével illették) fogalma kiüresedett, mivel gyakorlatilag kötelező volt önkéntes munkát végezni a közösség, az állam vagy különböző intézmények javára.

közösségek széthullásáról panaszkodtak.⁵⁰ A hagyományos kaláka már nem működik úgy, ahogyan régebb. A legtöbb esetben csak a közeli rokonok, szomszédok és barátok hozzájárulását jelenti. Ez újra komoly ok a helyiek számára, hogy kételkedjenek a szövetség esélyeiben. A piaci elv és a piacgazdaság diskurzusainak a dominanciája nem kedvez a kooperatív tevékenységek megmaradásának, a közösségi értékek pedig bizonyos mértékben marginalizálódnak. Nem szabad azonban eltekinteni attól, hogy paradox módon éppen a helyiek együttes fellépésre való képtelensége és a magántulajdonban levő, a befolyását a végletekig vivő tejüzem által rájuk kényszerített versengés járult hozzá a szövetség megszervezéséhez. A fentiekben említettem, hogy az utóbbi években egy magántulajdonban levő tejfeldolgozónak sikerült dominanciára szert tennie a térség tejszektorában, és hozzájárult a korábban magántulajdonban levő székelykeresztúri tejfeldolgozó bezárásához. A tejfeldolgozó kihasználta a monopóliumát, az árak lecsökkentek, a kifizetések késtek, de így is sikerült beszereznie a szükséges mennyiségű tejet, mivel a gazdák egymással versengtek, hogy eladhassák a tejet ennek a tejfeldolgozónak. Ily módon a helyiek együttműködési hajlandóságára vonatkozó kérdések új jelentésre tesznek szert ennek a dominanciának a fényében. A szövetség tulajdonában levő, újonnan alapított gyár nemcsak tisztességesebb bánásmódot és árakat kínált, hanem az együttműködés fontosságát hangsúlyozta a versengéssel szemben.

Fontos újra kihangsúlyozni, hogy ebből a szempontból a szövetség nem csak egy már meglévő közösségre épít, hanem aktívan hozzájárul egy új közösség létrejöttéhez. Nemrég a szövetség és a tejfeldolgozó egy közös projektbe fogott, amely során iskolai látogatásokat szerveznek a tejfeldolgozóba, vagy a gyár dolgozói keresik fel az iskolákat, és ingyenes termékeket adnak át a tanulóknak. Ez az újonnan létrejött és folyamatosan megerősített közösség bizonyos értelemben a piaci nyomások eredménye, és ez újra elvezet bennünket a piac és a közösség közötti feszültségek, illetve kapcsolatok kérdéséhez: egyes feltételezések szerint a piac és a közösség egymást kölcsönösen kioltó jelenségek; más, a polányista hagyományokat folytató és újraértelmező gazdasági antropológia feltételezései szerint a kettő akár kölcsönösen támogathatja is egymást.⁵¹ Talán nem túlzó azt állítani, hogy a tejszövetség és a tejgyár esete is azt mutatja, hogy e két, első látásra ellentmondó fogalom és jelenség itt összefonódik.

50 Vö. Szabó: *Economic Regimes...* Id. kiad.

51 Gudeman: i. m.

Közösség, kultúra és piac: az alakuló szövetkezet

A tejszövetkezet nem egyedi, és nem is volt az első vállalkozás a vidéki-ség és a mezőgazdasági termelés székelyföldi reinvenciójának kontextusában. Székelyföldön több, különböző méretű és befolyású új vállalkozás és hálózat létezik, amelyek a vidék-város rekonfigurációját és etnikai háttérű beágyazását kísérik meg. Ezek a társadalmi-gazdasági kísérletek nemcsak a lokális történelmekkel és a történelmi folyamatok helyi értelmezésével függnek össze, hanem a vidékért versengő vagy azt meghódító új eszmékkel és képekkel is. Székelyföld esetében a vidék általános képe és kanonizációja, a vidék új koncepciói, a termelésről a fogyasztásra való áttérés, a vidék-város ellentét/folyamatosság új formái mélyen beágyazódnak egy etnikai/nemzeti keretbe. Érdeemes megjegyezni, hogy a vidéki Székelyföld mint a legigazibb, leghagyományosabb magyar föld kanonizációja a magyar közbeszédben több szinten zajlik.⁵² A közelmúltban alapítványokat, egyesületeket és más szervezeteket hoztak létre a helyi gazdaság és kultúra (újra)feltalálására és márkázására, ezzel megtéve az első lépéseket az áttérésben egy helyi/regionális gazdaság és kultúra leírásától az (újra)termelése felé.⁵³ Ezeknek a szervezeteknek a tevékenységeit sokszor kiegészítik a helyi hatóságok politikai törekvései az autonómia terén és a térségben folyó magyar nemzetépítés.

A tejfeldolgozónak kedvező keretet és/vagy pozitív háttérrel nyújtó vállalkozások, csak hogy egy párat említsünk, a Székely Termék, a Góbé Termék, az Átalvető, az Élő Szövet – Térségi Közösségi Együttműködésért Alapítvány és a Székely Gyümölcs projekt.⁵⁴ Mindezek a projektek felhasználják Székelyföld vidékképét, a népi kultúra elemeit, és Székelyföld képzelt közösségiségére támaszkodnak. Az arculatuk gyakran épül népi kultúrából vett elemekre, mint ahogy a reneszánszát élő székely rovásírás is gyakran felhasznált elem, a kapcsolódó eseményeket pedig népviseletek teszik hangsúlyossá. A helyi kulturális elemek szembezőkően átítatják a gazdasági és piaci tevékenységeket, mindezeknek a vállalkozásoknak pedig előnyére válik az, amit Christopher Ray kultúra-gazdaságoknak nevezett, rámutatva a neo-endogén elemeknek a helyi vidékfejlesztésben játszott szerepére.⁵⁵

52 Horváth Alpár: Turizmus. In Horváth Gyula (szerk). *A Kárpát-medence régiói. Székelyföld*. MTA-RKK – Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003, 254–278.; 264.

53 Vö. Bourdieu: Identity and Representation... Id. kiad.

54 Lásd Gáll Zoltán: Fából vaskarika? Avagy: lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, 2011. 2. sz., 54–71., illetve Gábora Attila írását ebben a lapszámban.

55 Ray, Christopher: *Culture economies: a perspective on local rural development in Europe*. Centre for Rural Economy, Dept. of Agricultural Economics and Food Marketing, University of Newcastle upon Tyne, 2001.

Emellett ezen törekvések némelyikét a Hargita Megyei Tanács jelentős mértékben támogatja, mint ahogy az ezen vállalkozások mögött álló szervezetek vagy akár személyek is részt vettek a szövetkezet megalapításában. Ilyen szempontból ez az újonnan alakuló, a közösséget és a piacot is innovatívan használó kezdeményezések sora inkább különböző méretű és léptékű vállalkozások hálózata, mintsem önállóan működő szervezetek összessége. Ezek a vállalkozások a gazdaság és kultúra kereszteződésében helyezkednek el, ötvözve a gazdasági és etnikai, politikai törekvéseket, még ha az utóbbiak gyakran csak látenszen vannak is jelen.

A másik szféra a politikum szférája, amely gyakran elválaszthatatlanul átfedi ezeket a gazdasági vállalkozásokat. Nem újdonság, hogy a székelyföldi emberek kettős nemzetépítés célpontjai. Politikai értelemben a román államba integrálódnak, még ha gyakran ezt nem is akarják elismerni, kulturális téren azonban számtalan szállal kötődnek Magyarországhoz, ezt az egészet pedig a határon túli magyarok számára a kettős állampolgárság megszerzését lehetővé tevő magyarországi törvény tetőzi. Egy nemrégiben megjelent tanulmány szerint mindezek mellett az erdélyi magyarok – a román lakossággal történő összehasonlításban – hajlamosabbak a gazdaságiak helyett etnikai tényezőket figyelembe venni a gazdasági döntéseik meghozatalában.⁵⁶ Míg Magyarországnak nem sikerült következetes gazdasági tervet kidolgoznia az erdélyi magyar közösségek számára,⁵⁷ támogatásokat pedig alapvetően a kultúra és az oktatás terén biztosított, bizonyos esetekben a magyar állam, annak különböző szereplői vagy akár magyarországi magánszemélyek lényeges segítséget ajánlanak fel különböző erdélyi gazdasági kezdeményezések számára. A tejszövetkezet és a tejfeldolgozó esetében a magyarországi Vidékfejlesztési Minisztérium anyagi támogatása csak az egyik, noha kétségtelenül nagyon fontos aspektus. A másik fontos aspektus, hogy magyarországi szakértők vesznek részt ezekben az akciókban, amelyeket – és ez is lényeges – magyar akcióként, etnikailag beágyazott gazdasági törekvésekként képzelnek el és hajtanak végre. A szövetkezet egy valós vagy képzelt magyar modellt követ, és a történelmi modellekre való hivatkozás során kiemeli és megerősíti ezeknek az előzményeknek a nemzeti jellegét.

A magyar nemzetépítéshez társulnak a helyi autonómiatörekvések. A romániai magyar politikára általában jellemző az autonómia gyakran ho-

56 Csata Zsombor – Deák Attila: Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás az erdélyi magyarok körében. *Közgazdász Fórum*, 2010. 8. sz., 31–50.

57 El kell ismernünk ugyanakkor, hogy ebben a tekintetben az RMDSZ is kudarcot vallott.

mályos fogalmának a használata és kihasználása mind gazdasági, mind etnikai értelemben, amelyet tovább fokoz az időnként erősebb, máskor gyengébb diskurzus a romániai regionális különbségekről, főként az Erdély és a déli megyék közötti különbségek vonatkozásában. Ennek a makro szintű diskurzusnak megvan a helyi mása, a helyiek pedig készségesen kötik össze ezzel a kontextussal is a szövetkezet mellett szóló érveiket. Az autonómiával kapcsolatos témák minden szinten átítatták a politikai életet, így a megyei elöljárók vagy akár a falusi polgármesterek is gyakran folyamodnak ezekhez a témákhoz. Mivel a szövetkezetben politikai szereplők is részt vesznek, illetve a szövetkezet középszintű vezetői aktívak a helyi politikai életben is, nem meglepő, hogy ezek a témák a szövetkezetről alkotott képben is megjelennek.

A szövetkezetért folytatott küzdelem azonban nemcsak helyi vagy nemzeti érdekeltségeket vesz tekintetbe. Jan Douwe van der Ploeg szerint⁵⁸ a globális piacok soha nem tapasztalt nyomást gyakorolnak a parasztokra,⁵⁹ így nem meglepő, hogy bármely paraszti mozgalom bizonyos mértékben a lokális és globális közötti feszültséggel operál, és megpróbálja kihasználni a lokalitás és a közösség jelentőségét. „Helyi termelőkre és helyi fogyasztókra van szükségünk” – mondta egy politikus a felavatáskor.⁶⁰ A globalizáció egyértelműen jelen van különböző formában az emberek mindennapjaiban.⁶¹ Például a privatizációt követően a tejfeldolgozó épületeit felvásárló vállalkozó magatartását tipikusan az idegenekre jellemzőnek ítélik meg: „Tudja, ki vette meg az épületeket? Egy izraeli befektető. De ez csak ürügy volt, mert be akart mindent záratni, és eladni ócskavasnak.” A másik, cégtulajdonban levő, a helyi tejtermelést egy bizonyos időszakban dominálni kezdő tejfeldolgozó elitélendő stratégiái szintén ennek a lokális-globális csatározásnak a részei: „A vaj, amit eladnak, nem is helyi tejből készül. Megnéz-te már a címkét? Azt írja rajta, hogy csak forgalmazzák. Azt a vajat Lengyelországból hozzák.” Ebben az összefüggésben a helyi és lokalitás fogalmak új, teljes mértékben pozitív jelentésre tesznek szert: a helyi itt már

58 Lásd még Kiss Dénes írását ebben a lapszámban.

59 Ploeg: i. m.; Ploeg, Jan Douwe van der: The peasantries of the twenty-first century: the commoditisation debate revisited. *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 37, 2010, 1, 1–30.

60 Sajtóközlemény. Székely válasz a gazdasági válságra. 2012. december 14. <http://www.maszol.ro/index.php/gazdasag/6544-szekely-valasz-a-gazdasagi-valsagra>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

61 Appadurai, Arjun: *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.

nemcsak az élet helyszíne, hanem a távoli, ám mégis beszűrődő globális struktúrák ellentettje, amelyeket nem igazán képesek befolyásolni. A szövetkezet közösségbe ágyazódik, és hozzájárul ennek a közösségnek az alakításához és megőrzéséhez. Ez érvényes a lokalitásra is: nemcsak ebbe a lokalitásba helyezik el a vállalkozást, hanem aktívan hozzájárulnak ennek a lokalitásnak a formálódásához.

A piaci kereskedelem és az alternatív élelmiszerhálózatok, az ár és a minőség közötti ellentét egy másik aspektusa ennek a globális-lokális küzdelemnek.⁶² A tejfeldolgozó célja, hogy piaci rést találjon, és javítson a részben önellátó gazdák helyzetén, akiket a piaci stratégiák nagyon megosztanak. Azonban a kontextusból adódóan gyakran rejlenek piaci stratégiák a fentiekben felsorolt helyi kezdeményezések technikái mögött, amelyek bizonyos értelemben az alternatív élelmiszerhálózatok logikájával operálnak. A tejfeldolgozó nemcsak begyűjti a tejet és eladja a termékeit, hanem a tagjait egyúttal arra ösztönzi, hogy ugyanazokat a termékeket vásárolják és fogyasszák. Osztalékok helyett tejtermékeket ad. A termékek márkázását és ugyanakkor a közösségépítést célzó kampányok keretében ingyenes termékeket osztanak iskolás gyerekeknek. Néhány termék már megkapta a Góbé Termék minősítést, ez pedig szintén erősíti azt az egyszerre deskriptív és normatív gondolatot, hogy helyi termelők közvetlenül érnek el helyi fogyasztókat. Anyagi szempontból a tejfeldolgozó termékei adott esetben aligha versenyezhetnek más, a piacon levő, olcsóbb termékekkel. A szövetkezet melletti érveléshez használt más versengő elképzeléseken kívül ez az aspektus egy további összefüggésben nyer értelmet, az ár és a minőség közötti ellentétben. Az „eredeti” gyakran használt fogalom a szövetkezet és a tejtermékek köré épülő diskurzusban, de ennek a fogalomnak van egy másik, a minőségre vonatkozó jelentésrétege is. A szövetkezet tagjai és vezetői hangsúlyozzák, hogy csak helyi tejet használnak fel a tejtermékek előállításához, hogy a termékeik nem tartalmaznak káros összetevőket, és ezért kell azokat magasabb áron eladniuk. Az érvelés időnként, további elemként a helyieknek a helyi termékekkel szembeni lojalitására hivatkozik – így ismét a lokális és globális közötti ellentéthez jutottunk vissza.

Következtetések helyett

Nem véletlen, és nem mellékes körülmény az egész történetben a Hargita Megyei Tanács segítségével a magyarországi Vidékfejlesztési Minisz-

62 Ploeg: The peasantries of the twenty-first century. Id. kiad.

térium jelentős anyagi hozzájárulása, valamint általában a magyarországi szakemberek részvétele. A szövetkezet gazdasági intézmény, de – a 19. század végi és 20. század eleji, valamint a két világháború közötti elődeihez hasonlóan – mélyen gyökerezik a szó legtágabb értelmében vett (helyi) kultúrában és politikában, ugyanakkor a gazdasági elvek pluralitását is mutatja, hisz nem csak a piac, hanem a redisztribúció és a reciprocitás elve is megtalálható a működésében,⁶³ így okkal lehet érvelni a társadalmi beágyazottsága mellett. Ezért állítom azt, hogy a szövetkezet a pozitív és negatív emlékek és tapasztalatok, lokális és globális gazdaság, a vidékiség helyi és globális képzetei, a magyar nemzetépítés és a román állam kereszteződésében próbálja megtalálni a helyét. Így kerülhettek a helyi hatóságok, a székelly zászló és a székellyruha a felavatás színterére, és így válhattak annak a szövetkezetnek az arculati az alkotóelemeivé, amely alapvetően a helyi gazdák helyzetén próbál javítani.

A gazdasági körülmények azonban nem elhanyagolhatók. A 2012-es beindítása óta a tejfeldolgozó átment egy válságon és egy válságkezelésen. A tejfeldolgozónak meg kellett találnia vagy ki kellett alakítania egy piaci rést. Ez azonban nem könnyű feladat. A tejfeldolgozó nem magántulajdonban levő vállalkozás; a háttérben tapasztalatokkal, tudással és elvárásokkal rendelkező gazdák csoportja vagy csoportjai állnak, amely egyszerre jelenthet előnyt és hátrányt. Ezek a gazdák időnként összetartanak, míg máskor nagyon megosztottak. A mindennapos együttműködés meglehetősen elterjedt, de csak bizonyos korlátok között, amelybe inkább a rokonság, a szomszédság stb. tartozik bele, mivel fontos, hogy egymást ellenőrizni tudják. A kalákában nincs formális vezetés, amely lehetőséget biztosítana arra, hogy az ebből fakadó előnyöket a vezetők kihasználhassák és nyereségre tegyék szert. Más szinten a gazdák gyakran visszautasítják a formális együttműködést, aminek az egyik oka, hogy a formális együttműködéssel kialakulhat egy olyan hivatalos vezetés, amely az emberek elképzelése szerint felhasználhatja a vállalkozást saját céljaira. Ebben a vonatkozásban pedig nem segítenek a szocializmus tapasztalatai, hiszen a szocialista vezetők szinte értelemszerűen használták a rendszert a saját magánboldogulásuk érdekében. A gazdáknak egyértelműen elvárásaik vannak a szövetkezet és a tejfeldolgozó eredményességét tekintve. A helyzet azért is bonyolult, mert ennek a területnek, a tágran értelmezett szociális vállalkozások hálózatának több szereplője a szövetkezetet hasonló kezdeményezések zászlóvivőjének tekin-

63 Laville, Jean-Louis: Solidarity economy. In Hart, Keith - Laville, Jean-Louis - Cattani, Antonio David (eds): *The human economy: A citizen's guide*. Polity Press, Cambridge, 2010, 225-235.; 230-231.

ti: ha sikeres lesz, mások is követhetik különböző területeken; ha kudarcot vall, más kezdeményezések ezt rossz ómennek tekinthetik majd.

A szövetkezet elemzése megvilágíthatja Gudeman felvetését a közösség és a piac kereszteződéséről:⁶⁴ ezek nem az élet különálló területei, hanem ugyanakkor a valóságnak az összekapcsolódó részei, amelyeket egymással összefüggésben lehet megérteni. A szövetkezet működésében egymásba fonódik a piac és a közösség, valamint a közösség tagjainak a mindennapi, különböző érdekek és hátterek szerint szerveződő kapcsolatai.⁶⁵ Mint ahogy a lokális és globális, a lokális és nemzeti és más szintek is közrejátszanak a működésében. A szövetkezetek folyamatos alkudozást folytatnak a saját pozíciójuk vonatkozásában a piac, valamint az állam és a fejlődés/fejlesztés kontextusában,⁶⁶ de az embereknek a közvetlen környezetük kontextusában kell megoldást találniuk, és akkor, amikor problémákkal szembesülnek. Ha ez az „azonnali küzdelem”⁶⁷ egy részben a közösségen kívülről érkező ösztönzés, amikor is a helyi tapasztalatok maguk is kettősek, és nem mindig illenek össze az elitek ideológiai konstrukcióival, hatalmas feszültség keletkezik ebben a küzdelemben. Fontos hangsúlyozni, hogy a globalizáció ellenére a vidéki emberek nincsenek teljesen híjával a hatalomnak és a cselekvésre való képességnek.⁶⁸ Azonban ez a hatóerő a helyi közösségek, állam és piac kontextusában fogalmazódik meg (újra),⁶⁹ az átfogó értelmezésnek pedig mindegyik súlyát tekintetbe kell vennie. Mindent egybevetve különböző erkölcsök és normatív elképzelések válnak inherens részeivé ezeknek a küzdelmeknek, a helyi gazdaság és a kulturális gazdaságok megteremtésének performatív diskurzusa⁷⁰ különböző tapasztalatokból merít, így, ha meg szeretnénk érteni a szövetkezetet, mint gazdasági intézményt, meg kell értenünk annak kulturális, és a mi esetünkben etnikai aspektusait is.

64 Gudeman: i. m.

65 Rakopoulos, Theodoros: Which community for cooperatives? Peasant mobilizations, the Mafia, and the problem of community participation in Sicilian co-ops. *Focaal—Journal of Global and Historical Anthropology*, Vol. 71, 2015, 57–70.; 66.

66 Ploeg: *The new peasantries...* Id. kiad. 182.

67 Narotzky, Susana – Gavin Smith: *Immediate struggles: people, power, and place in rural Spain*. University of California Press, Berkeley, 2006.

68 Ploeg: *The peasantries of the twenty-first century...* Id. kiad.

69 Wacquant, Loïc: Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*, Vol. 20, 2012, 1, 66–79.

70 Vö. Bourdieu: *Identity and Representation...* Id. kiad. 223.

Felhasznált irodalom

Appadurai, Arjun: *Modernity at large: cultural dimensions of globalization*. University of Minnesota Press, Minneapolis, 1996.

Benedek Márta: Mező- és erdőgazdaság. In Horváth Gyula (szerk.). *A Kárpát-medence régiói. Székelyföld*. MTA-RKK - Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 2003, 172-206.

Bíró A. Zoltán: A regionális identitás szerveződésének új formái. *Kisebbségkutatás*, 2002. 2. sz., 253-159.

Boia, Lucian: *History and myth in Romanian consciousness*. CEU Press, Budapest, 2001. Magyarul: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2005.

Borsos Emőke: A hely színe. *Korunk*, 2013. 9. sz., 104-109.

Bourdieu, Pierre: Symbolic Capital, In id.: *The Logic of Practice*. Stanford University Press, Stanford, 1990, 112-121.

Bourdieu, Pierre: Identity and Representation. Elements for a Critical Reflection on the Idea of Region. In id.: *Language and Symbolic Power*. Polity Press, Cambridge, Mass., 1991, 220-228.

Bourdieu Pierre: Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. In Angelusz Róbert (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 1999, 156-177.

Csata Zsombor - Deák Attila: Gazdasági etnocentrizmus, etnikai fogyasztás az erdélyi magyarok körében. *Közgazdász Fórum*, 2010. 8. sz., 31-50.

Dávid Gyula: Kulturális és szakmai intézmények, egyesületek. In Bihari Zoltán (főszerk.): *Magyarok a világban. Kárpát medence. Kézikönyv a Kárpát-medencében, a Magyarország határain kívül élő magyarságról*. CEBA Kiadó, Budapest, 2000, 356-363.

Egyed Ákos: *Falu, város, civilizáció: tanulmányok a jobbágyfelszabadítás és a kapitalizmus történetéből Erdélyben: 1848-1914*. Kriterion, Bukarest, 1981, 39-40.

Gáll Zoltán: Fából vaskarika? Avagy: lehet-e a székely termék világmárka? *Pro Minoritate*, 2011. 2. sz., 54-71.

Giordano, Christian - Dobrinka Kostova: The social production of mistrust. In Hann, Chris (ed.): *Postsocialism: Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Routledge, London, 2002, 74-91.

Gudeman, Stephen: *The anthropology of economy. Community, market, and culture*. Blackwell, Malden, 2001.

Gyimesi Sándor: A parasztság és a szövetkezeti mozgalmak. In Szabó István (szerk.): *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában 1848-1914*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965, 616-652.

Hajdú Farkas Zoltán: *Székelyek és szászok. A kölcsönös segítség és intézményei a székelyeknél és az erdélyi szászoknál*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2001.

Hofer, Tamás: Construction of the ‘folk cultural heritage’ in Hungary and rival versions of national identity. *Ethnologia Europaea*, Vol. 21, 1991, 145–170.

Horváth Alpár: Turizmus. In Horváth Gyula (szerk). *A Kárpát-medence régiói. Székelyföld*. MTA-RKK – Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 2003, 254–278.

Hunyadi Attila: Nemzetgazdasági önszerveződési modellek Erdélyben. Az erdélyi magyar, szász és román szövetkezetek kölcsönhatásai. In Bárdi Nándor – Simon Attila (szerk.): *Integrációs stratégiák a magyar kisebbségek történetében*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, Somorja, 2006, 189–217.

Hunyadi Attila: A magyar szövetkezetek Romániában 1918–1948 között. In Csetri Elek – Egyed Ákos – Hunyadi Attila – Somai József (szerk.): *Szövetkezetek Erdélyben és Európában*. RMKT, Kolozsvár, 2007, 67–107.

Kligman, Gail – Verdery, Katherine: *Peasants under siege: the collectivization of Romanian agriculture, 1949–1962*. Princeton University Press, Princeton, 2011.

Laville, Jean-Louis: Solidarity economy. In Hart, Keith – Laville, Jean-Louis – Cattani, Antonio David (eds) *The human economy: A citizen’s guide*. Polity Press, Cambridge, 2010, 225–235.

Narotzky, Susana – Gavin Smith: *Immediate struggles: people, power, and place in rural Spain*. University of California Press, Berkeley, 2006.

Oláh Sándor: *Kivizsgálás. Írások az állam és a társadalom kapcsolatáról a Székelyföldön*. Pro-Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2008.

Patakfalvi Czirják Ágnes: Szimbolikus konfliktusok és performatív események a „székely zászló” kapcsán. *Regio*. 23. évf., 2015. 2. sz., 41–76.

Ploeg, Jan Douwe van der: *The new peasantries. Struggles for Autonomy and Sustainability in an Era of Empire and Globalization*. Earthscan, London, 2008.

Ploeg, Jan Douwe van der: The peasantries of the twenty-first century: the commoditisation debate revisited. *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 37, 2010, 1, 1–30.

Rakopoulos, Theodoros: Which community for cooperatives? Peasant mobilizations, the Mafia, and the problem of community participation in Sicilian cops. *Focaal—Journal of Global and Historical Anthropology*, Vol. 71, 2015, 57–70.

Ray, Christopher: *Culture economies: a perspective on local rural development in Europe*. Centre for Rural Economy, Dept. of Agricultural Economics and Food Marketing, University of Newcastle upon Tyne, 2001.

Szabó Árpád Töhötöm: *Kooperáló közösségek. Munkavégzés és kapcsolatok a falusi gazdálkodásban*. Mentor Kiadó, Marosvásárhely, 2009.

Szabó Árpád Töhötöm: Where Are the Tourists? Shifting Production, Changing Localities in a Szekler Village. In A. Boscoboinik – H. Horakova (eds): *From production to consumption. Transformation of rural communities*. Lit Verlag, Münster–Zürich, 2012, 63–78.

Szabó Árpád Töhötöm: Does the Countryside Still Feed the Country? Producing and Reproducing the Rural in Transylvania. In Luis Silva – Elisabete Figueiredo (eds):

Shaping Rural Areas in Europe: Perceptions and Outcomes on the Present and the Future. GeoJournal Library, Vol. 107, 2013, 165–180.

Szabó Árpád Töhötöm: What happened to reciprocity? A general inquiry into reciprocal behavior on the example of traditional work parties. *International Political Anthropology*. Vol. 7, 2014, 2. 19–36.

Szabó Árpád Töhötöm: Economic Regimes, Local Worlds and the Changing Meanings of Work in Rural Transylvania. *Südosteuropa*, Vol. 62, 2014, 4. 454–474.

Taylor, Marilyn: Community participation. In Hart, Keith – Laville, Jean-Louis – Cattani, Antonio David (eds): *The human economy: A citizen's guide*. Polity Press, Cambridge, 2010, 236–247.

Tóth G. Péter: A „közösség”. Egy fogalom megalkotása, kiteljesedése, széthullása és felszámolása. In Pócs Éva (szerk.): *Közösség és identitás*. L'Harmattan – PTE Néprajz Tanszék, Budapest-Pécs, 2002, 9–31.

Ulin, Robert C.: Invention and Representation as Cultural Capital: Southwest French Winegrowing History. *American Anthropologist*, Vol. 97, 1995, 3, 519–527.

Wacquant, Loïc: Three steps to a historical anthropology of actually existing neoliberalism. *Social Anthropology*, Vol. 20, 2012, 1, 66–79.

Források

Kozma Ferenc: *A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota*. Székely Nemzeti Múzeum – Státus Kiadó, Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda, 2010 [1879].

MKOMS: *A magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája*. Pesti Könyvnyomda-Részvény-Társaság, Budapest, 1897.

Pakot Mónika (ed.): Fruit flavors and aromas at Udvarhely Seat. Civitas Foundation for Civil Society, 2011. http://archiv.szekelygyumolcs.ro/images/kiadvanyok/recepteskonyv_en.pdf

Rubinek Gyula: *Magyarországi gazdaczímtár. Magyarország, Horvát- és Szlavonország 100 kat. holdon felüli birtokosainak és bérlőinek címjegyzéke, az egyes megyék részletes monográfiájával*. Kiadja az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1911.

Elektronikus irodalom

Sajtóanyagok

Daczó Dénes: Keresztúri tejgyár: kiöntötték az első évet. 2013. december 16. <http://www.7hatar.ro/kereszturi-vajgyar-kiontottek-az-első-évet/>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

Katona Zoltán: Nehezen folyik át az egészséges tej a piac szűrőjén. 2013. május 15. <http://uh.ro/gazdasag/trendek/13581-nehezen-folyik-at-az-egeszseges-tej-a-piac-szurojen>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

Kicsid Attila: Tejben utaznak. Felveszik a harcot a hatalmasságokkal Keresztúron a gazdák. 2015. június 1. <http://penzcsinalok.transindex.ro/lokalis/cikk/14627>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

Kozán István: Borboly a csicsói reptérről: kalákában is megépíthetnénk. 2015. január 20. <http://kronika.ro/gazdasag/borboly-a-csicsoi-repterro-l-kalakaban-is-megepithetnenk>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

Makkay József: Székely tehéntartók fogtak össze. 2014. április 11. <http://erdelyinaplo.ro/gazdasag/szekely-tehentartok-fogtak-ossze>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

N. N.: Székely gazdák birtokába került a székelykeresztúri tejfeldolgozó gyár. 2012. augusztus 5. http://erdely.ma/gazdasag.php?id=124270&cim=szekely_gazdak_birtokaba_kerult_a_szekelykereszturi_tejfeldolgozo_gyar. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

Sajtóközlemény. Székely válasz a gazdasági válságra. 2012. december 14. <http://www.maszol.ro/index.php/gazdasag/6544-szekely-valasz-a-gazdasagi-valsagra>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

Simon Eszter: Szövetséggel a hazai termékekért. 2012. december 19. <http://www.szekelyhon.ro/aktualis/udvarhelyszek/szovetseggel-a-hazai-termekekert>. [Utolsó megtekintés: 2015. április 29.]

Etnikai alapon is szerveződött vállalkozások honlapjai

Átalvető: <http://www.atalveto.ro/>

Élő Szövet – Térségi Közösségi Együttműködésért Alapítvány: <http://eloszovet.ro/>

Góbé Termék: <http://www.gobeternek.ro/>

Nagy-Küküllő Mezőgazdasági Szövetkezet: <http://www.tarnalact.ro/>

Székely Gyümölcs: <http://www.szekelygyumolcs.ro/>

Székely Termék: <http://www.szekelytermek.ro/>